

Inhoud

I	Inleiding	2
II	Subjectieve algemeengeldigheid: het smaakoordeel volgens Kant	3
III	Het gezamenlijke oordeel van de ware critici: het smaakoordeel volgens Hume	5
IV	Het kunstobject en het vrije spel der kenvermogens: kunstschoonheid volgens Kant	7
V	Mogelijk maar niet vast te stellen: kunstschoonheid volgens Hume	9
VI	Kant en Hume vergeleken: het ware smaakoordeel kan niet bestaan	10
VII	Conclusie	13
VIII	Geraadpleegde literatuur	15
IX	Noten	16

/Inleiding

“Over smaak valt niet te twisten” is een veelgebruikte uitdrukking die vaak uit de kast gehaald wordt wanneer mensen het niet eens kunnen worden over hun smaakoordelen. Soms wordt er nog aan de uitdrukking toegevoegd “behalve als je het hebt”. Maar kunnen we eigenlijk spreken van het wel of niet hebben van smaak? Bestaat er een waar smaakoordeel, of objectieve schoonheid? Of zijn smaakoordelen juist strikt subjectief? De kwestie of een smaakoordeel (oordeel over schoonheid) waar kan zijn is een belangrijke vraag, waarover veel discussie mogelijk is. Namelijk, als het oordeel waar zou zijn, zou je een ander kunnen overtuigen van je gelijk. Want het is een objectief oordeel, waar empirisch bewijs voor mogelijk is. Op deze manier kan er dus geen variatie bestaan, want iedereen zou hetzelfde vinden. Maar is het dan nog wel terecht om te spreken over een mening? Het gaat in tegen het persoonlijke belang. Het zou niet meer nodig zijn om oordelen over kunst uit te wisselen, aangezien we uiteindelijk allemaal bij hetzelfde uitkomen. Dit komt natuurlijk vreemd over, omdat we in de wereld om ons heen zien dat mensen wel degelijk hun meningen willen uiten over wat zij mooi of lelijk vinden. En we zien ook vaak dat zij van mening verschillen. Dat mensen wél twisten over smaak. Het alternatief voor objectieve schoonheid is dan een subjectivistische notie van schoonheid. Maar opnieuw rijst de vraag: hoe kunnen we er dan over praten? Als het toch subjectief is, heeft ieder zijn eigen mening en heeft het geen zin om elkaar hiervan te overtuigen of om uit te leggen waar het oordeel vandaan komt. Want het is een persoonlijke mening, en ieders oordeel beperkt zich tot het eigen persoon.

De Objectivisten stellen dat schoonheid in de werkelijkheid bestaat, terwijl Relativisten dit ontkennen, maar de waarheid van het oordeel koppelen aan het individu of een bepaalde groep mensen. Kunnen we dan spreken van een sociale regelmaat? Wanneer je (directe) sociale omgeving oordeelt dat een bepaald object hen bevalt, dat ze het mooi vinden, dan is dat blijkbaar zo, dan vind je hetzelfde. Want je deelt dezelfde normen en waarden, dus ook dezelfde smaak als je familie en vrienden. Maar lijkt ook dit niet een wel erg vreemde vorm van smaak? Het lijkt dan toch belangrijk dat je het object zelf waarneemt. Hiermee komen we aan bij het “Principle of Acquaintance”, dat stelt dat esthetische kennis verworven moet worden door de eigen ervaring van het object, en dat de kennis niet kan worden overgedragen van persoon tot persoon. Dit impliceert dat esthetische kennis niet verworven kan worden door een accurate beschrijving van de eigenschappen van het object, of door een betrouwbare verklaring van het esthetische karakter van het object¹. Kortom: je moet het zelf zien om een oordeel te kunnen vellen.

De ‘waarheid’ in deze filosofische discussie is zoals altijd niet vast te stellen, er zijn te veel theorieën en de discussie is te breed. Maar schoonheid lijkt sowieso betekenisvol, mensen willen er over praten, hechten er belang en waarde aan en willen graag dat anderen dit ook doen. De subjectiviteit of objectiviteit van het smaakoordeel maken een groot verschil voor ons discours over esthetische oordelen. Om een antwoord te vinden op de vraag of een oordeel over schoonheid waar kan zijn, raadpleeg ik de literatuur van Verlichtingsfilosofen Immanuel Kant en David Hume, respectievelijk ‘Kritik Der Urteilskraft’ (1790) en ‘Of The Standard Of Taste’ (1757). Wat is de kern van ieder van deze theorieën? Wat zeggen zij over de vraag of het smaakoordeel objectief waar kan zijn? Eerst zal ik bespreken hoe zij het smaakoordeel omschrijven, vervolgens wat in hun ogen als schoonheid gezien kan worden, daarna vergelijk ik beide wijsgeren met elkaar en bediscussieer ik hun teksten, om uiteindelijk in de conclusie een antwoord op de vraag te kunnen geven: kan een smaakoordeel waar zijn?

// Subjectieve algemeengeldigheid: het smaakoordeel volgens Kant

In de ‘Kritiek van het Oordeelsvermogen’ uit 1790, legt Kant uit dat het oordeelsvermogen bestaat uit twee aspecten: het determinerende, en het reflecterende aspect. Het determinerende aspect plaatst particuliere concepten onder universele concepten. Het reflecterende aspect is belangrijker in deze Kritiek. Het gaat hierbij om het zoeken van universele concepten voor de particuliere concepten die al bekend zijn. Dit reflecterende deel van het oordeelsvermogen betreft esthetische en teleologische oordelen. Om meer te weten te komen over een eventuele waarheid van het smaakoordeel, is het vermogen tot esthetische oordelen uiteraard het belangrijkste. Wanneer Kant spreekt over de smaak, begint hij te spreken in termen van schoonheid in het algemeen. Toch richt hij zich aanvankelijk meer op natuurschoonheid dan kunstschoonheid, omdat hij eerstgenoemde concept zuiverder vindt. Echter, in deze scriptie gaat het over oordelen over kunstschoonheid.

In de ‘Analytica van het schone’ bespreekt Kant vier momenten van het smaakoordeel. In het deel over het eerste moment begint Kant met het stellen dat we, ‘om te onderscheiden of een object mooi is of niet, de voorstelling door middel van de verbeeldingskracht op het subject en zijn gevoelens van lust en onlust betrekken’ⁱⁱ. Het gaat dus niet om kennisoordelen, omdat de oordelen niet louter op empirische waarnemingen gebaseerd zijn. Het smaakoordeel is subjectief, want het gaat er om hoe een subject zich voelt wanneer hij in aanraking komt of geprikkeld wordt door een bepaald object, of een voorstelling van het object, en zich bewust wordt van zijn toestand. Dit strikt subjectieve van een oordeel over schoonheid, is hetgeen waarin het zich onderscheidt van oordelen over het aangename of het goede. Kant noemt namelijk drie vormen van welbehagen: het aangename, het schone en het goede. Alleen het schone is onafhankelijk van het belang van het bestaan van het object. Het aangename brengt iemand genoeg, het goede is wat iemand moreel waardeert, en het schone is wat hem bevalt. Alleen dat laatste is een belangeloos en vrij welgevallen, want de betekenis of het bestaan van het object is (voor ons) niet belangrijk voor het esthetisch oordeel. Het maakt voor ons qua schoonheid niet uit of het afgebeelde op een mooi schilderij ook daadwerkelijk bestaat. Sterker nog, wanneer het belang van het object wel een rol gaat spelen bij de beoordeling ervan, is het oordeel partijdig en dus onzuiver. We moeten het object onpartijdig aanschouwen en beoordelen, zonder waarde te hechten aan het belang, bijvoorbeeld het welbehagen, dat het ons kan brengen. Dus wat we kunnen afleiden uit het eerste moment van het smaakoordeel is: “smaak is het vermogen om zonder enig belang een object of een wijze van voorstellen door middel van welgevallen (of misgenoegen) te beoordelen. Het object van zo’n welgevallen heet ‘mooi’.”ⁱⁱⁱ

Als iemand een object mooi vindt, brengt het hem dus welgevallen. En als dit welgevallen geen specifiek belang dient voor hem, zoals bij smaken en geuren wel het geval is, dan zou het object iets kunnen bezitten waardoor het iedereen eenzelfde soort welgevallen kan brengen. De schoonheid ervan lijkt dan dus een eigenschap van het object zelf. Maar een esthetisch oordeel heeft zoals eerder genoemd, slechts betrekking op het subject, hoe hij zich voelt bij het waarnemen van het object. Het blijft dus subjectief. We kunnen de algemeengeldigheid van het oordeel niet uit begrippen halen. Toch zijn er smaakoordelen die wel voor iedereen geldig zijn. Wanneer we over het aangename spreken, maakt het de mensen niet uit dat het oordeel alleen voor de eigen persoon geldig is. Men is het er over eens dat ieder zijn eigen zintuiglijke smaak heeft. Wat de een als een aangename smaak of geur beschouwt, kan de ander natuurlijk vies vinden. Maar met het schone is dat anders gesteld. Wanneer iemand iets als ‘mooi’ beoordeelt, schrijft hij anderen eenzelfde gevoel van welgevallen toe. Esthetische oordelen maken dus een claim naar het algemene. Deze algemeenheid betekent echter niet dat deze oordelen empirisch kunnen worden bewezen. Het welgevallen in een smaakoordeel is dus zowel subjectief als algemeen. Hoe ziet Kant dit dan? Hij stelt dat we er van overtuigd moeten zijn dat we het welgevallen van een object aan iedereen toeschrijven, maar dat we ons

niet op begrippen (concepten) moeten baseren. De algemene mededeelbaarheid van de gemoedstoestand moet in de gegeven voorstelling ten grondslag liggen aan het smaakoordeel, als de subjectieve voorwaarde daarvan, en de lust in het object moet daarvan het gevolg zijn. De kenvermogens die door deze gemoedstoestand in beweging worden gebracht, verkeren in een vrij spel, want geen begrip beperkt de kenvermogens tot een specifieke kennisregel. We kunnen dit zien als een soort discussie tussen de zintuigen, zonder dat het verstand het hoogste woord voelt. De verbeelding is hier juist het belangrijkste. De subjectieve esthetische beoordeling van het object gaat nu vooraf aan de lust er in, en vormt de basis voor deze lust in de harmonie van de kenvermogens. Bij een oordeel over het schone claimen we instemming van anderen, dit noemen we reflexieve smaak. We kunnen uit het tweede moment van het smaakoordeel de definitie afleiden dat “mooi datgene is, wat zonder begrip algemeen bevalt.”^{iv}

Kant stelt dat de wil ‘het vermogen om te handelen volgens de voorstellingen van een doel’^v zou zijn. Doelmatigheid hoeft geen doel te hebben, wanneer het object subjectief doelmatig is. Een concept of begrip kan wel een rol spelen in het oordeel, maar niet bepalend zijn. Een object kan extern objectief doelmatig zijn als het voldoet aan zijn doel. Een lamp moet licht kunnen geven, dat is het externe doel. Mooie objecten kunnen er doelmatig uitzien, zonder dat duidelijk wordt wat het doel daar van is. Het smaakoordeel is dus geen kennisoordeel, maar een esthetisch oordeel. De eigenschappen die iets mooi maken, zitten niet in het object, maar in de relatie van het object – of de voorstelling van het object - tot het subject. Het betreft de onderlinge verhouding van de voorstellingsvermogens voor zover die door een voorstelling bepaald worden. Het smaakoordeel heeft dus eigenlijk alleen de *vorm* van de doelmatigheid van een object als grond en is daarom subjectief doelmatig. Deze subjectieve doelmatigheid uit zich in een vrij spel der kenvermogens. Deze causaliteit komt tot uiting door de toestand van de voorstelling en de bezigheid van de kenvermogens te behouden, en doordat geen concept een beslissende rol speelt in de discussie van de kenvermogens, kunnen we het object als schoon bestempelen. Uit het derde moment van het smaakoordeel kunnen we dan ook afleiden dat “schoonheid de vorm is van doelmatigheid van een object, voor zover die zonder de voorstelling van een doel in het object wordt waargenomen”.^{vi}

Wat aangenaam is, brengt een vorm van welgevallen in iemand teweeg. Maar wat mooi is, lijkt noodzakelijk welgevallen in ons teweeg te brengen. Esthetische oordelen maken aanspraak op het idee van noodzakelijkheid. Wanneer iemand zijn smaakoordeel als algemeen geldig beschouwd, stelt hij dat anderen dat ook zouden doen. Anderen zouden instemmen met het oordeel. Want de lust die het object teweeg brengt, staat in een noodzakelijke relatie met het object zelf. Deze noodzakelijkheid is normatief. Maar deze noodzakelijkheid is niet gebaseerd op begrippen of regels, kan dus niet bewezen worden. Kant beschrijft de noodzakelijkheid als exemplarisch, in de zin dat het gaat om de noodzakelijkheid voor iedereen om in te stemmen met een oordeel dat als voorbeeld beschouwd wordt van een algemene regel, die we niet kunnen aanduiden. Het smaakoordeel verlangt ieders instemming, en wie iets als mooi kwalificeert, vindt dat iedereen het object in kwestie behoort te prijzen, en het ook als mooi behoort te kwalificeren. Kant stelt dat een smaakoordeel alleen kan worden geveld onder de veronderstelling van een gemeenschappelijke zin, ofwel een *sensus communis*. Uit het vierde moment van het smaakoordeel kunnen we het volgende afleiden: “mooi is wat zonder begrip als object van een noodzakelijk welgevallen wordt gekend”.^{vii}

We verlangen van ieder oordeel dat de smaak van het subject moet bewijzen dat het subject zelf oordeelt, dat hij zijn oordeel a priori uitspreekt, en niet als napraterij. Het smaakoordeel is volstrekt niet bepaalbaar door bewijsgronden. De goedkeuring van anderen levert dan ook geen bewijs voor de beoordeling van schoonheid.

/// Het gezamenlijke oordeel van de ware critici: het smaakoordeel volgens Hume

Hume begint met het stellen dat er een grote verscheidenheid aan smaak en meningen is, ook onder mensen die eenzelfde opvoeding hebben genoten en dezelfde kennis hebben^{viii}. Er is oneindig veel verschil tussen gevoelens van mensen met betrekking tot schoonheid en misvorming, zelfs als zij in de algemenere discussie hetzelfde vinden. Wanneer men over het algemene spreekt, is er volgens Hume gemakkelijk een consensus te vinden. Echter, wanneer de critici zich toespitsen op particuliere aspecten, dan verdwijnt hun unanimiteit. In de wetenschap is dit anders: daar zijn de meningsverschillen groter over algemene zaken, en kleiner over particuliere zaken.

Zij die hun moraliteit meer op gevoel baseren dan op rede zullen ethiek plaatsen onder de eerste observatie. De verschillen in hun handelingen en manieren zullen nog groter zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Dat mensen het ergens unaniem over eens zijn, schrijft Hume toe aan de invloed van de rede, die dezelfde gevoelens teweeg brengt in mensen. Ook schrijft hij een deel van de unanimiteit en harmonie toe aan het karakter van taal. ‘Deugd’ wordt altijd gewaardeerd, terwijl ondeugd, in iedere taal en cultuur beschuldigd wordt. Wie deugd aanbeveelt, verkondigt niet meer dan in de term zelf al is vastgelegd. En van alle expressies zijn de termen die schuld of afkeuring impliceren, het minst vatbaar om verkeerd begrepen te worden^{ix}.

Hume stelt dat het natuurlijk is om een regel te willen vinden waarbij de verschillende gevoelens van mensen verzoend kunnen worden, waarbij het ene gevoel bevestigd wordt, en een ander afgekeurd wordt. Dit noemt hij ‘the standard of taste’, een standaard van smaak. Alle gevoelens zijn waar, omdat een gevoel slechts refereert naar de eigen persoon, en dus niet onwaar kan zijn. Maar niet alle begrippen van het verstand zijn waar, omdat deze wel refereren naar iets buiten de eigen persoon, namelijk naar kennis, naar feiten. En deze kunnen wel fout zijn, omdat zij niet altijd conform naar de empirische waarheid zijn.

Schoonheid is geen eigenschap van de objecten zelf, het bestaat in de geest die het object waarneemt^x. En iedere geest neemt een verschillende soort schoonheid waar. Dus om te zoeken naar ‘ware schoonheid’ (of ware mismaaktheid) is een vruchteloze zoektocht. Het axioma van schoonheid moeten we dus toeschrijven aan geestelijke of lichamelijke smaak. Regels voor compositie zijn niet opgesteld door a priori redeneringen. Ook zijn het geen abstracte conclusies van het verstand. Poëzie verkondigt vrijwel nooit de waarheid, en toch moet poëzie worden beperkt tot de regels der kunst. Hoewel de algemene regels der kunst zijn gebaseerd op ervaring en menselijke gevoelens, moeten we niet meteen stellen dat deze gevoelens ook in alle gevallen conform de regels der kunst zijn.

In alle verscheidenheid en grillen van smaak, zijn er toch een aantal algemene principes van goedkeuring of afkeuring. Als we in een zintuiglijk orgaan een uniformiteit van gevoel zouden kunnen vinden bij mensen, zou het mogelijk zijn om een idee te vinden van de perfecte schoonheid. Maar in deze organen zitten vaak defecten die de invloed van algemene principes waarvan de gevoelens van schoonheid door bepaald worden, verzwakken of beperken. Hoewel schoonheid en mismaaktheid geen eigenschappen van de objecten zijn, maar geheel tot het gevoel behoren, moeten we volgens Hume toch inzien dat er wel bepaalde kwaliteiten zijn die de gevoelens van schoonheid veroorzaken. Echter, niet iedere geest is zo verfijnd deze kwaliteiten altijd op te merken. Als de zintuiglijke organen zo fijn zijn dat niets aan hen ontsnapt, als ze ieder onderdeel van een compositie kunnen waarnemen, dan is er sprake van een delicate smaak. Maar ook als er geen algemene regels of principes van schoonheid zouden zijn, dan nog zouden er verschillende smaken blijven bestaan. Een delicate smaak over kennis en schoonheid is altijd een goede eigenschap, want het is de bron van alle fijnste en meest onschuldige lusten. Natuurlijk is er ook een enorme verscheidenheid aan delicate smaak, maar

dit talent kan men verbeteren door te oefenen en zich bezig te houden met een bepaalde kunstvorm en veel na te denken over soorten van schoonheid. Wanneer iemand veel ervaring hiermee heeft en veel kan vergelijken, zal zijn smaak verfijnder worden en zijn oordelen dus ook beter.

Een criticus doet zijn taak het beste wanneer hij zijn geest ledigt van vooroordelen, en niets in zijn geest toelaat tijdens het overdenken, dan het object waar over hij oordeelt zelf.

Vooroordelen zijn vernietigend voor een juist oordeel, ze verpesten de bezigheden van de geestvermogens. Kunst heeft altijd een doel, en het is meer perfect wanneer het zo goed mogelijk aan dat doel voldoet. Hoewel principes van smaak vaak universeel zijn, zijn slechts een paar mensen gekwalificeerd om te oordelen over kunst, of om hun gevoelens over schoonheid als standaard te noemen. De ware criticus is volgens Hume iemand die 'een sterk gevoel heeft, dat is verenigd in een delicaat gevoel, geoefend door ervaring, geperfectioneerd door vergelijking, en verruimd van alle vooroordelen'^{xi}. Dit waardevolle karakter is zeldzaam, maar het gezamenlijke oordeel is de ware standaard van smaak. En hoewel we zulke mensen niet vaak zullen vinden, ze zijn wel makkelijk te onderscheiden van de massa, door de gefundeerdheid van hun begrippen, en de superioriteit van hun vermogens.

/V Het kunstobject en het vrije spel der kenvermogens: kunstschoonheid volgens Kant

Om te onderscheiden of iets mooi is of niet, betrekken we de voorstelling dus door middel van de verbeeldingskracht op het subject en zijn gevoel van lust of onlust. De esthetische eigenschappen zijn dan ook niet te vinden in het object, maar in het gevoel van het subject, dus in de relatie van het object tot het subject. Het gaat er om hoe het subject zich voelt wanneer hij geprikkeld wordt door de voorstelling van het object. De geest wordt zich van deze toestand bewust. Het gaat om wat het subject van de voorstelling in zichzelf maakt. Smaak is het vermogen om zonder enig belang een object of wijze van voorstellen door middel van welgevallen of misgenoegen te beoordelen. Het object van zo'n welgevallen is mooi. Als iemand zich ervan bewust is dat zijn welgevallen in een object voor hem zonder belang is, dan zal hij over het schone spreken alsof schoonheid een eigenschap van het object is. Toch is dit oordeel enkel esthetisch en dus subjectief. Het smaakoordeel moet in het bewustzijn van elk belang vrij zijn en aanspraak maken op geldigheid voor iedereen, zonder dat die algemeenheid op objecten is gestoeld, dat wil zeggen, er moet een aanspraak op subjectieve algemeengeldigheid mee verbonden zijn. Wanneer we iets als mooi beoordelen, schrijven we anderen hetzelfde welgevallen toe. Het smaakoordeel zelf postuleert ieders instemming niet, het verlangt alleen ieders instemming. Mooi is wat zonder begrip algemeen bevalt.

Als smaakoordelen een bepaald objectief principe zouden hebben, dan zou iemand die ze volgens dat objectieve principe velt, aanspraak maken op de onvoorwaardelijke noodzakelijkheid van zijn oordeel. Als er geen enkel principe voor zou bestaan, dan zou niemand op de gedachte komen dat smaakoordelen noodzakelijk zijn. Ze hebben dus een subjectief principe dat aan de hand van het gevoel algemeengeldig bepaalt wat schoon is en wat lelijk. Dit subjectieve "principe" is de 'sensus communis', de gemeenschappelijke zin, en daar onder verstaan we de werking van het vrije spel der kenvermogens.

Het "principe" is weliswaar subjectief, maar als we aannemen dat het subjectief algemeen is, kan het wat de eensgezindheid van de diverse oordelende personen betreft, net zoals een objectief oordeel, algemene instemming claimen.

Er zijn twee soorten schoonheid: vrije en afhankelijke schoonheid. Vrije schoonheid veronderstelt geen begrip van wat het object moet zijn en het smaakoordeel is dus zuiver. Afhankelijke schoonheid wel en veronderstelt daarbij de volmaaktheid van het object volgens dat begrip. Dit laatste, de afhankelijke schoonheid is kunstschoonheid. Kant noemde kunstschoonheid, omdat het afhankelijk is, minder zuiver dan natuurschoonheid.

Schone kunst is een voorstellingswijze die op zichzelf doelmatig is en die weliswaar geen doel heeft, maar toch bevorderlijk is voor het cultiveren van de kenvermogens tot een vrij spel. Esthetische kunst als schone kunst is een kunst die het reflecterend oordeelsvermogen en niet de zintuiglijke gewaarwording tot richtsnoer heeft. Mooi is datgene, wat louter in de beoordeling, zonder belang bevalt. De doelmatigheid in het voortbrengsel van de schone kunst moet dus onbedoeld lijken, ook al is die bedoeld; schone kunst moet als natuur kunnen worden beschouwd, ook al zijn we ons ervan bewust dat het kunst is^{xii}.

Genie is het talent dat aan de kunst de regel geeft. Of: genie is de aangeboren geestelijke aanleg waardoor de natuur de kunst de regel stelt. Schone kunst is alleen mogelijk als voortbrengsel van het genie. Dit talent kan niet worden overgedragen, de kunstenaar ontvangt dit altijd direct uit de hand van de natuur^{xiii}. De beoordeling van schone objecten als zodanig vereist smaak, maar de schone kunst zelf, d.w.z. het voortbrengen van zulke objecten, vereist genie. Iets moois in de natuur is een mooi ding, iets moois in de kunst is een mooie

voorstelling van een ding. De schone kunst toont haar voortreffelijkheid juist doordat ze dingen mooi beschrijft die in de natuur lelijk of onwelgevallig zijn.

Esprit is het inspirerende principe van het genie, het vermogen om esthetische ideeën weer te geven. Een esthetisch idee is een voorstelling, gekoppeld aan een begrip, van de verbeeldingskracht, dat met zo veel deelvoorstellingen in het vrije gebruik van de verbeeldingskracht verbonden is, dat het geen uitdrukking aan een concept kan geven. Het is dus een voorstelling die veel onnoembare zaken te denken geeft, waarvan het gevoel de kenvermogens bezielt en aan de taal als louter letters, esprit geeft.

Schoonheid is werkelijk de ervaring van de gepastheid van het object op de kenvermogens, die in een vrij spel verkeren.

V Mogelijk maar niet vast te stellen: kunstschoonheid volgens Hume

Zoals eerder genoemd verschillen de gevoelens van mensen over schoonheid en mismaaktheid vaak, hoewel hun algemene discussie redelijk gelijk is. Unanimitéit wordt toegeschreven aan de invloed van de rede, die dezelfde gevoelens in mensen teweeg brengt. We willen een 'standaard van smaak vinden, waarin de verschillen tussen mensen verzoend worden.

Al het gevoel is waar, omdat gevoelens refereren naar niets behalve het eigen persoon en dus niet onwaar kunnen zijn. Gevoel representeert geen eigenschappen van het object, het markeert slechts een relatie tussen het object en de organen of vermogens van de geest. Schoonheid is geen eigenschap van de dingen zelf: het bestaat slechts in de geest, en iedere geest neemt de dingen verschillend waar. Dus om te zoeken naar de ware schoonheid is een zoektocht zonder einde. Maar het lijkt toch dat er, ondanks alle verschillen in smaak, een aantal algemene principes zijn van waardering of afwijzing, waarvan ons gevoel met betrekking tot schoonheid en misvorming afhankelijk is. Als er in de juiste staat van de geest een uniformiteit tussen mensen bestaat over een bepaald gevoel van schoonheid, dan zouden we dit als het idee van de perfecte schoonheid bestempelen. Echter er zijn vaak defecten in de geest van mensen, die de invloed van de algemene principes verzwakken. Sommige objecten brengen iedereen genot of welgevallen, maar niet ieder individu zal hetzelfde of evenveel genot ervaren. Dus hoewel schoonheid geen eigenschap van objecten is, zijn er toch bepaalde kwaliteiten in objecten die toch bij eenieder bepaalde gevoelens van schoonheid opwekken.

Hume stelt dat gevoel, en niet de rede, ons informeert dat een object mooi of lelijk is (en dat een handeling deugdzaam is of juist niet). Het gevoel constitueert onze waardering of bewondering. Het gevoel zelf is de esthetische of morele keuze. Het gevoel is de schoonheid van het object. Deugd en schoonheid zijn geen eigenschappen van de mensen of de objecten. We spreken wel alsof objecten esthetische kwaliteiten hebben, maar de relevante eigenschappen zijn die in de indruk die het op ons maakt: het gevoel dus. Met het omschrijven van een bepaald object als mooi, maak je een claim over de tendens om een bepaalde respons op te wekken in het subject.

Ieder kunstwerk heeft een bepaald doel waarvoor het is gemaakt, en het werk is meer of minder perfect wanneer het meer of minder voldoet aan het doel dat is gesteld. Als effecten van onze interactie met de wereld kunnen gevoelens ons niet betrouwbaar informeren over hun oorzaak. Het zal niet altijd duidelijk zijn, welke eigenschappen van een kunstwerk verantwoordelijk zijn voor de gevoelens van waardering of afwijzing van een kunstwerk. Hume stelt dat de kettingreactie die wordt veroorzaakt extreem complex is, omdat de relatie indirect is en het menselijk lichaam een gecompliceerde machine is met vele geheime krachten.

Hume stelt in feite dat ware schoonheid hypothetisch wel kan bestaan, maar dat mensen niet in staat zijn om het vast te stellen, omdat we de vermogens er niet voor hebben. Smaak is een indicator van schoonheid of mismaaktheid die zeer gevoelig is voor fouten. We ervaren schoonheid in onze subjectieve relatie tot het object, we beseffen het in onze waarneming, in onze beleving. Maar het sentiment beeldt niets af, waardoor we geen kennis uit dit gevoel kunnen afleiden. Onze gevoelens gehoorzamen aan algemene principes van onze soort. Toch moeten we in staat zijn om een smaakoordeel onmiddellijk te vellen, zonder ons bewust te zijn van de wetten waar onder zij staan.

Hoewel de principes van smaak universeel zijn en vaak hetzelfde in mensen, zijn er slechts enkelen onder hen geschikt om te oordelen over kunst. Deze selecte groep critici maakt van hun eigen gevoelens een standaard van smaak.

VI Kant en Hume vergeleken: het ware smaakoordeel kan niet bestaan

Wanneer je vergelijkt wat Kant en Hume hebben gezegd over zowel het smaakoordeel als over schoonheid, zie je dat er een aantal belangrijke overeenkomsten zijn. Het belangrijkste is hun definitie van schoonheid. Beiden stellen namelijk dat schoonheid noch een eigenschap van een object noch een eigenschap van een subject kan zijn. Het esthetisch oordeel is gebaseerd op gevoelens van lust en onlust, het gaat er om hoe het subject zich voelt bij het in aanraking komen met een object of de voorstelling van het object, en zich bewust is van deze toestand. De eigenschappen van schoonheid zijn te vinden in deze relatie: tussen subject en (de voorstelling van het) object. Het gaat om de onderlinge verhouding van de voorstellingsvermogens voor zover die door een voorstelling bepaald worden. Het waarnemen van schoonheid hangt af van het sentiment. En omdat het sentiment niets kan afbeelden, blijft de gewaarwording subjectief. We spreken wel alsof objecten esthetische kwaliteiten hebben, maar de relevante eigenschappen zijn de eigenschappen in de indruk die het op ons maakt: het gevoel dus. Met het omschrijven van een bepaald object als mooi, maak je een claim over de tendens om een bepaalde respons op te wekken in het subject.

Schoonheid is dus subjectief, maar we kunnen niet zeggen dat ware schoonheid volgens beide filosofen niet bestaat. Hume stelt wel dat het hypothetisch gezien mogelijk is, namelijk wanneer iedereen een bepaald object mooi zou vinden, dan zou dit een idee van perfecte schoonheid kunnen zijn. Echter de grote hoeveelheid aan defecten in menselijke organen zorgt er voor dat niet iedereen een bepaald object even mooi kan vinden. Naar mijn inzien bestaat objectieve schoonheid dus zeker wel volgens Hume, maar we zijn gewoonweg niet in staat om het vast te stellen. Volgens Kant is schoonheid wel strikt subjectief.

Echter, zoals ik in de inleiding al zei: door te stellen dat smaakoordelen strikt subjectief zijn, ontstaat er een probleem: wanneer het oordeel zich beperkt tot de eigen persoon, heeft het weinig zin om elkaar te overtuigen van meningen of om er zelfs maar over te praten. Kant vindt hier een middenweg en lost dit probleem op door de claim op algemeengeldigheid. Uit subjectieve oordelen kunnen we geen kennis halen, maar toch willen wij (mensen) onze meningen graag delen. Als we schoonheid ervaren, claimen we dat het objectief is, omdat we claimen hetzelfde gemeenschappelijke zintuig te hebben. Maar we moeten de oordelen wel zelf vellen en anderen niet napraten in onze meningen. Hume stelt dat we ondanks de grote verschillen in smaak onder mensen, toch op zoek kunnen gaan naar een bepaalde standaard in smaak: dit is niet de waarheid, maar de gezamenlijke meningen van zoveel mogelijk geoefende en kundige critici.

Het is interessant om te zien hoe Kant zich voornamelijk bezighoudt met het verkondigen van hoe een smaakoordeel geveld zou moeten worden, terwijl Hume zich meer richt op wie het meest geschikt is om zo'n smaakoordeel te kunnen vellen. Als jouw smaakoordeel anders is dan dat van Hume's groepje goede critici, om welke redenen hebben zij dan gelijk en jij niet? Waarom zijn zij meer geschikt om te oordelen? Kant stelt dat als een oordeel dat gebaseerd is op het gevoel van lust correct is, het een zuiver smaakoordeel is. In Hume zijn theorie is hier geen ruimte voor omdat het correcte oordeel in de handen van de critici ligt. Het oordeel is zuiver en in die zin correct wanneer het belangeloos is, zowel volgens Kant als volgens Hume. Maar Kant stelt dat iedereen zich kan oefenen om zuivere smaakoordelen te vellen. En de zuiverheid van het oordeel bepaalt in zekere zin de correctheid er van. Hiermee ontstaat een probleem. Wanneer twee mensen allebei oordelen over hetzelfde object, en de eerste het als mooi bestempelt, terwijl de tweede het lelijk vindt, rijst de vraag: wie heeft er dan gelijk? Wiens oordeel is zuiver? Beiden zullen moeten denken dat de ander geen zuiver oordeel heeft geveld, misschien scheef heeft gekeken, of een aspect van het kunstwerk heeft gemist. Maar het enige 'bewijs' hiervoor is dat beide beoordelaars niet op hetzelfde eindpunt uitkomen. Maar dit lijkt paradoxaal. Smaakoordelen zijn strikt subjectief, dus er zou een mogelijkheid

moeten zijn hoewel beide partijen zuiver geoordeeld hebben, om toch bij verschillende oordelen uit te komen. Anders zou er in een discussie over kunst altijd iemand overtuigd moeten worden en zijn oordeel aanpassen. Een oordeel over schoonheid is reflectief en esthetisch en leidt niet tot kennis. Schoonheid bestaat in de relatie van het subject tot het object en is dus geen bepalend concept waar over men een correct oordeel kan vellen. Maar het punt is dan ook niet om in de discussie te bewijzen dat de ander een verkeerd oordeel heeft geveld, het gaat er om dat het mogelijk is om te kunnen discussiëren zonder aan te nemen dat de ander niet zuiver heeft geoordeeld. Iedereen wil met zijn oordeel aanspraak maken op de algemeengeldigheid er van. De discussie is dus zinvol wanneer beide partijen elkaar proberen het object te laten zien op de manier waarop zij dat zelf doen.

Hume laat deze discussie over aan het kleine groepje critici dat door hun eerder genoemde eigenschappen geschikt is om te oordelen. Hun gezamenlijke oordelen vormen de standaard van smaak. De zuivere oordelen die aanspraak maken op de *sensus communis*, volgens Kant lijken wel enigszins op de standaard van smaak. Dus misschien moeten we Kant en Hume niet zien als filosofen die hier tegenover elkaar staan, maar juist als een aanvulling op elkaar.

Een verzoening van de verschillende meningen vraagt volgens Hume om het aanhalen van de standaard van smaak, zodat een van de discussiërende personen zijn standpunt moet laten vallen omdat hij inziet dat het niet overeen komt met de standaard van smaak. Zo zullen de verschillende oordelen toch samenvallen. Een van de twee had misschien toch een verkeerd oordeel geveld en zal het correcte oordeel moeten aannemen. Het laten varen van een eigen standpunt heeft slechts zin wanneer dit zeker leidt tot een correct oordeel, en niet wanneer een van de twee het om een andere reden eens is met zijn 'tegenstander'. De gevoelens die dankzij de eigenschappen van de critici die de standaard van smaak bepalen zijn dus constitutief voor wat schoonheid is^{xiv}. Schoonheid is slechts het effect dat een object heeft op de geest. Wanneer de goede critici het niet eens zouden zijn, zou er geen standaard van smaak en schoonheid zijn. Hume is erg optimistisch om te stellen dat er altijd een standaard van smaak is dankzij het gezamenlijke oordeel van de critici. En bovendien: waarom zou het verschil in smaak tussen de critici en onze eigen oordelen leiden tot het inwisselen van onze mening voor die van hun? We moeten eerst weten wat precies hetgeen is dat het gevoel van schoonheid in het object teweeg brengt in de critici, kortom, we moeten wel kunnen begrijpen waarom we iets mooi horen te vinden, voordat we hiermee kunnen instemmen. Het is dus misschien niet de plaats van de critici om ons te forceren iets te waarderen of af te wijzen, maar in hun delicate smaak en grotere gevoeligheid voor schoonheid kunnen zij wellicht laten zien welke kleinere details, die de gewone beoordeelaar zullen ontgaan, leiden tot het gevoel van schoonheid. Want 'hun organen zijn zo fijngevoelig, dat niets hen ontgaat, en zo exact, dat ze elk ingrediënt van een compositie zullen waarnemen'^{xv}. Dit wordt dan ook geïllustreerd door het verhaal van de wijnproefende familieleden van Don Quichot's knecht Sancho Panza dat Hume noemt^{xvi}. De twee mannen waarover Sancho vertelt hadden zo'n delicate smaak dat zij in de wijn die ze dronken een vleugje ijzer en leer proefden. Aanvankelijk werden zij uitgelachen door de dorpsbewoners, omdat dit niet mogelijk zou kunnen zijn. Totdat bleek dat op de bodem van de wijnbeker een ijzeren sleutel met een leren touwtje lag. Hiermee wordt ook duidelijk dat het gezamenlijke oordeel van de critici zo belangrijk is: de een proeft ijzer in de wijn, de ander leer. Een minder geoefend wijnproever zou het misschien niet merken. Wat hier ook belangrijk is, is dat de verwanten van Sancho kunnen corresponderen wat zij proeven. Ze zijn in staat hun fijngevoeligheid uit te leggen en het oordeel te verklaren. En dat is precies waar het om gaat in de discussie over smaak.

Maar nog steeds kunnen we ons afvragen hoe relevant Hume's 'Of the standard of taste' is voor de discussie over smaak. Hij verklaart waarom het gezamenlijke oordeel van de critici de standaard van smaak is, maar legt niet uit hoe je uiteindelijk zelf zo'n criticus kunt worden. De critici bestaan (ergens) en de gewone waarnemer moet hun gezamenlijke oordeel raadplegen wanneer hij een waar smaakoordeel wil vellen. Zelf discussiëren over kunst is tot op zekere hoogte zinvol. Maar hoe discussiëren de critici? Welke activiteiten vinden er plaats in de geest

voordat het oordeel is geveld? Hierover legt Hume niets uit. En dan rest er natuurlijk nog de vraag: waarom is de gezamenlijke mening van een selecte groep critici beter of correcter dan de gezamenlijke mening van meer verschillende mensen uit verschillende culturen, leeftijdsgroepen, etc.? Hun smaak is delicaat, maar kunnen ze daardoor over ieder object hun oordeel vellen en in zekere zin gelijk hebben? Het lijkt mij in ieder geval een vereiste dat de criticus een zekere appreciatie voor het object van beoordeling heeft. Hij moet welwillend tegenover het object staan om een correct smaakoordeel te vellen. Kunnen we verwachten dat de kenvermogens universeel zijn, of is het esthetische oordeel afhankelijk van de kunstvorm? Laten we hierbij het voorbeeld van de muziekcriticus in aanschouwing nemen.

Een criticus van klassieke muziek is misschien wel niet in staat om juist te oordelen over rockmuziek. Iedere kunstvorm of traditie heeft zijn eigen standaard. Bruce Baugh stelt dat oordelen over klassieke muziek (“Europese concertzaal muziek”) voornamelijk betrekking hebben op de vorm, terwijl oordelen over rockmuziek juist betrekking hebben op de inhoud van de muziek^{xvii}. Met inhoud bedoelt Baugh hoe de muziek voelt (lichamelijk). Klassieke muziek zou dan door de rede geapprecieerd worden, terwijl rockmuziek eerder een fysieke ervaring is. Dit gaat in ieder geval in tegen Kant’s idee van schoonheid. Een mooi object moet universele geldigheid kunnen claimen. Een object dat genot brengt vanwege de gevoelens die het teweegbrengt is niet schoon of mooi, maar slechts aangenaam, en louter subjectief, zonder algemeengeldigheid te kunnen claimen. Het aangename object is dan ook niet belangeloos. Genot en pijn gebaseerd op gevoelens zijn het materiele aspect van de waarneming, en deze zijn niet belangeloos en daardoor slechts puur subjectief. Het is dan niet mogelijk een claim naar algemeengeldigheid te maken. Iets is mooi wanneer iedereen het mooi kan (en zou moeten) vinden, omdat de vorm van het object past op de waarneming en leidt tot een harmonieus vrij spel der kenvermogens. Als we aannemen dat rockmuziek genot brengt in de geest omdat het lichamelijke gevoelens teweeg brengt, zou Kant stellen dat we in dit muziekgenre sowieso geen schoonheid zullen vinden. Wanneer het doel van kunst het brengen van plezier is, ‘zal het de ziel saai maken en de geest ontevreden achterlaten’^{xviii}. Toch heeft een deel van de aantrekkingskracht van muziek (welk genre dan ook) betrekking tot het gevoel. Kant vindt hierdoor dan ook dat muziek de laagste plaats van de schone kunsten bekleedt. Als het esthetisch oordeel afhankelijk is van de kunstvorm, moeten we het vergelijken met een eigen categorie. The Beatles kunnen we zagezegd niet vergelijken met Beethoven, maar wel met bijvoorbeeld The Rolling Stones. Maar in hoeverre is dit een filosofisch probleem?

Wanneer we de theorie van Hume aanhangen is dit in principe geen nadeel. Hume stelt dat het mogelijk is (hypothetisch) om ware schoonheid te vinden. Hierdoor is het ook mogelijk om inhoudelijke eisen te stellen aan de critici, en kunnen we eisen dat hij welwillend tegenover de categorie van de kunstvorm staat die hij moet beoordelen.

Wanneer we Kant zijn theorie aanhangen ontstaat er wel een probleem. Omdat schoonheid is te vinden in de relatie tussen het subject en het object is het niet mogelijk om inhoudelijke eisen te stellen aan de criticus. We kunnen geen universaliteit van de kenvermogens eisen, maar ook geen specifieke kennis van een bepaalde kunstcategorie. Echter aangezien er geen ware smaakoordelen bestaan volgens Kant is het niet al te problematisch. Kant stelt namelijk dat het een onjuiste zoektocht is om het ware smaakoordeel te vinden. Het is de verkeerde categorie, we moeten geen waar smaakoordeel willen vinden.

VII Conclusie

Samenvattend kunnen we dus in ieder geval zeggen dat een waar smaakoordeel volgens Kant niet bestaat, en volgens Hume wel. Echter, Hume stelt hierbij dat we niet in staat zijn om ware schoonheid vast te stellen, omdat we de vermogens hiervoor niet hebben.

Schoonheid bestaat volgens beide filosofen in de relatie van het subject tot het object. En hoewel er bepaalde eigenschappen van objecten zijn die we altijd als schoon ervaren, we beseffen de schoonheid pas in onze waarneming. Het gaat om de gevoelens die het object teweeg brengt als het subject er door (of door een voorstelling van het object) geprikkeld wordt. Kant stelt dat schoonheid de ervaring van de gepastheid van het object op de kenvermogens, die in een vrij spel verkeren is.

Beide filosofen hebben een manier voorgesteld waardoor onze smaakoordelen zo correct mogelijk kunnen zijn, ondanks de subjectiviteit ervan. Kant doet dit door uit te leggen hoe een zuiver smaakoordeel geveld wordt. Hume doet dit door uit te leggen welke selecte groep mensen het meest geschikt is om te oordelen en dus ook het meest correct oordeelt. Het gezamenlijke oordeel van deze critici is de standaard van smaak en schoonheid, en hun oordeel moeten we dus zien als een hoger oordeel dan ons eigen. We moeten ons er dus aan aanpassen. Kant wil dit juist niet, hij stelt dat je oordeel zuiver (en correct) is wanneer je helemaal zelf oordeelt, a priori en zonder aspecten die het oordeel partijdig kunnen maken. Toch maak je met zo'n zuiver smaakoordeel, wat strikt subjectief is, aanspraak op de algemeengeldigheid van het oordeel, je claimt ieders instemming. Een belangrijk verschil is dus dat Kant uitweidt over hoe een zuiver smaakoordeel geveld dient te worden, terwijl Hume juist spreekt over wie er in staat is om een correct smaakoordeel te vellen.

Beide filosofen hebben een ander vluchtpunt, een ander doel. Dat er volgens Kant geen waar smaakoordeel kan bestaan is daarom ook zeker niet problematisch, volgens Kant moet je ook niet naar ware schoonheid of een waar smaakoordeel willen zoeken, het is de verkeerde categorie. Het gaat om de relatie tussen het subject en het object. De waarheid van het oordeel is daarom onbelangrijk, omdat het subjectief is. Dat er volgens Hume wel ware schoonheid bestaat en dus ook een waar smaakoordeel, is meer problematisch, aangezien hij daarbij stelt dat we deze ware schoonheid niet kunnen vaststellen. De mogelijkheid is er, maar wij mensen kunnen er niet bij, omdat smaak, onze indicator voor schoonheid, te gevoelig is voor fouten. Wat wel problematisch is aan de theorie van Kant, is dat het, door de subjectiviteit van het smaakoordeel, onmogelijk is om inhoudelijke eisen aan de criticus te stellen. Terwijl duidelijk werd dat het wel erg lastig is voor een critici om alle kunstgenres te beoordelen. Het appreciëren van het genre leek in ieder geval één van de noodzakelijke voorwaarden te zijn om een object correct te kunnen beoordelen.

Volgens Kant bestaat er geen waarheid van het smaakoordeel of objectieve schoonheid, volgens Hume zijn we niet in staat om objectieve schoonheid vast te stellen. Toch willen we er over praten, discussiëren en elkaar overtuigen van ons 'gelijk'. Volgens Hume is dit menselijk, mensen praten gewoon graag. Of dit hen dichter bij de waarheid brengt, betwijfelt hij. Dit kan slechts door de standaard van smaak er bij te betrekken. En het overtuigen is dan mogelijk door elkaar te laten inzien waarom je op een bepaalde manier door object bewogen wordt. Door uitleg te geven is het mogelijk een oordeel te veranderen. Ook wanneer er een ware criticus aan te pas moet komen om tot een consensus te komen. Het gaat om het laten inzien van het gevoel dat het object in jou teweeg brengt.

Een kort antwoord op de vraag of ware smaakoordelen bestaan is dus niet mogelijk. Wanneer je gelooft dat schoonheid iets subjectiefs is wat je niettemin aan iedereen toeschrijft, kom je met Kant beter uit. Wanneer je meer ziet in de theorie van Hume, stel je dat ware schoonheid wel kan bestaan. Maar wij zijn er niet toe in staat om het vast te stellen. Geen eenvoudig 'ja' of 'nee' antwoord, dus. Maar dat had niemand ook verwacht, hoop ik. Ik moet u een

eenduidig antwoord schuldig blijven, vrees ik. Het discours gaat veel verder, maar ik hoop in ieder geval meer duidelijk gemaakt te hebben over hoe Kant en Hume hebben geworsteld met deze lastige kwestie, en waarom het niet mogelijk is om slechts een van beide 'gelijk' te geven. Als dit had gekund, was de discussie al lang gesloten.

VIII Geraadpleegde literatuur:

Primaire literatuur:

Kant, I., *Kritiek Van Het Oordeelsvermogen*, ten geleide, vertaling en annotaties door J. Veenbaas en W. Visser, Amsterdam: Boom, 2009 (eerste druk)

Hume, D., *Of The Standard Of Taste*, online geplaatst door J. Van Camp, Professor of Philosophy, California State University, Long Beach, op 23 november 2006 (URL: <http://www.csulb.edu/~jvancamp/361r15.html>, bij totstandkoming van deze scriptie voor het laatst geraadpleegd op 11 juni 2010)

Secundaire literatuur:

Baugh, B., 'Prolegomena to Any Aesthetics of Rock Music', *Aesthetics and the Philosophy of Art, An Anthology*, edited by P. Lamarque & S. Haugom Olsen, Oxford: Blackwell Publishing, 2010 (eerste druk 2004), pp. 498-504

Budd, M., 'The acquaintance principle', *British Journal of Aesthetics*, Vol. 43, No. 4, oktober 2003.

Cohen, T., 'Three Problems in Kant's Aesthetics', *The British Journal of Aesthetics*, 2002

Cohen, T., 'An Emendation on Kant's Theory of Taste', *Noûs*, Vol. 24, No. 1 (Maart 1990), pp. 137-145

Davies, S., 'Rock versus Classical Music', *Aesthetics and the Philosophy of Art, An Anthology*, edited by P. Lamarque & S. Haugom Olsen, Oxford: Blackwell Publishing, 2010 (eerste druk 2004), pp. 505-516

Gadamer, H., 'Esthetica en Hermeneutiek', vertaald door R. Van Gerwen, *Feit & Fictie*, Vol. 2 (2001), pp. 112-119

Gracyek, Th., 'Rethinking Hume's Standard Of Taste' *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 52, No. 2, (Spring, 1994), pp. 169-182.

MacLachlan, C., 'Hume and the standard of taste' *Hume Studies* Volume XII, Number 1 (April, 1986) 18 - 38.

Savile, A. *Kantian Aesthetics Pursued*, Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 64-86

Townsend, D., 'Cohen on Kant's Aesthetic Judgements', *British Journal Of Aesthetics*, Vol. 42, No. 1 January 2003

IX Noten

- ⁱ Malcolm Budd, 'The acquaintance principle', *British Journal of Aesthetics*, Vol. 43, No. 4, (october 2003), p. 1.
- ⁱⁱ Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 1, p. 91.
- ⁱⁱⁱ Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 5, p. 99.
- ^{iv} Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 9, p. 108.
- ^v Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 10, p. 109.
- ^{vi} Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 19, p. 127.
- ^{vii} Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 1, § 22, p. 131.
- ^{viii} David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 1.
- ^{ix} David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 3.
- ^x David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 7.
- ^{xi} David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 23.
- ^{xii} Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 2, § 45, p. 201.
- ^{xiii} Immanuel Kant, *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, Sectie 1, Boek 2, § 47, p. 205.
- ^{xiv} Anthony Savile *Kantian Aesthetics Pursued*, p. 66.
- ^{xv} David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 16.
- ^{xvi} David Hume, *Of the Standard Of Taste*, § 15.
- ^{xvii} Bruce Baugh, 'Prolegomena to Any Aesthetics of Rock Music', *Aesthetics and the Philosophy of Art, An Anthology*, p. 498.
- ^{xviii} ... zegt Kant in zijn *Kritiek van het Oordeelsvermogen*, geciteerd in Bruce Baugh, *Prolegomena to Any Aesthetics of Rock Music*, p. 499.